

O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA UNDOSH FONEMALARNING O'RGANILISHI

Xudoyberdiyeva M, o'qituvchi, QarshiDU
Turdiqulova Rushana, talaba, Qarshi DU

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek tilshunosligida undosh fonemalarning o'rganilishi masalasi fonetik va fonologik yondashuvlar asosida keng qamrovli tahlil qilinadi. Undosh fonemalarning artikulyatsion va akustik xususiyatlari, ularning tasnifi, fonologik oppozitsiyalari hamda nutq jarayonida yuzaga keladigan fonologik jarayonlar ilmiy asosda yoritiladi. Shuningdek, o'zbek tilshunosligida undosh fonemalar haqidagi nazariy qarashlarning shakllanishi va rivoji, ularning morfologiya va imlo bilan bog'liqligi masalalari ham tahlil qilinadi. Tadqiqot natijasida undosh fonemalar tizimi o'zbek tilida doimiy rivojlanib boruvchi fonologik hodisa sifatida asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: o'zbek tilshunosligi, fonetika, fonologiya, undosh fonema, artikulyatsiya, fonologik oppozitsiya, minimal juftlik, assimilyatsiya, tovush tizimi.

Kirish

Tilning tovush tizimi uning eng muhim va asosiy qatlamlaridan biri bo'lib, u tilning barcha sathlari bilan uzviy bog'liqdir. Tovush tizimi orqali so'zlar shakllanadi, grammatik birliklar yuzaga keladi va nutqning semantik aniqligi ta'minlanadi. Ushbu tizimda fonemalar, xususan, undosh fonemalar alohida o'rin egallaydi. Chunki undosh fonemalarsiz tilning fonologik tuzilishini tasavvur etish mumkin emas.

O'zbek tilida undosh fonemalar so'z ma'nosini farqlash, grammatik shakllarni yuzaga chiqarish va nutqning ravonligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Shu bois undosh fonemalarni o'rganish o'zbek tilshunosligining dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi. Ularni faqat fonetik hodisa sifatida emas, balki fonologik va funksional tizim sifatida tadqiq etish tilshunoslik uchun katta ilmiy ahamiyatga ega.

Mazkur maqolaning asosiy maqsadi o'zbek tilshunosligida undosh fonemalarning o'rganilish jarayonini yoritish, ularning fonologik mohiyatini tahlil qilish va undosh fonemalar tizimining doimiy rivojlanib boruvchi hodisa ekanini ilmiy asosda ko'rsatishdan iborat.

Asosiy qism

O'zbek tilida tovush tizimini ilmiy o'rganish XX asr boshlarida jadid tilshunoslari faoliyati bilan bog'liq holda boshlangan. Bu davrda tovushlar asosan fonetik nuqtayi nazardan tavsiflangan bo'lib, ularning talaffuzi, yozuv bilan munosabati va imlo masalalari markaziy o'rinda bo'lgan. Fitrat o'zining ilmiy va publitsistik asarlarida tovush va harf munosabati, adabiy talaffuz me'yorlari haqida qimmatli fikrlar bildirgan.

Keyingi bosqichda fonema tushunchasining ilmiy muomalaga kirib kelishi undosh tovushlarni yangi yondashuv asosida o'rganishga imkon berdi. XX asrning o'rtalaridan boshlab o'zbek tilshunosligida fonologik tadqiqotlar rivojlandi. S. Ibrohimov, A. G'ulomov, Sh. Rahmatullayev kabi olimlar undosh fonemalarni ma'no farqlovchi birlik sifatida tahlil qilib, ularning tizimli xususiyatlarini ilmiy asosda yoritdilar.

Fonema til tizimida ma'no farqlovchi eng kichik tovush birligi hisoblanadi. Undosh fonemalar havo oqimining nutq apparati a'zolari tomonidan turli darajada to'silishi natijasida hosil bo'ladi. O'zbek tilida undosh fonemalar so'z ma'nosini farqlashda muhim rol o'ynaydi. Masalan, bol — pol, tol — kol, sar — zar kabi minimal juftliklar undosh fonemalarning fonologik ahamiyatini yaqqol ko'rsatadi.

Undosh fonemalar fonologik tizimda oppozitsiyalar orqali mavjud bo'ladi. Jaranglilik–jarangsizlik, portlovchilik–sirg'aluvchilik, hosil bo'lish o'rni kabi belgilar fonemalarni bir-biridan farqlovchi asosiy mezonlardir.

Undosh fonemalarning artikulyatsion xususiyatlari ularning hosil bo'lish mexanizmini tushuntirishda muhim ahamiyatga ega. Lab, tish, til va tanglayning faol ishtiroki natijasida undosh tovushlar hosil bo'ladi.

Masalan, portlovchi undoshlar (b, p, d, t, k, g) havo oqimining to'liq to'silishi va keskin yorilishi natijasida yuzaga keladi. Sirg'aluvchi undoshlar (s, z, sh, j) esa havo oqimining qisman to'silishi orqali hosil bo'ladi.

Akustik jihatdan undosh fonemalar shovqin va ovoz nisbatiga ko'ra farqlanadi. Jarangli undoshlarda ovoz kuchli bo'lsa, jarangsiz undoshlarda shovqin ustunlik qiladi. Bu farqlar undosh fonemalarning fonologik tasnifini aniqlashda muhim hisoblanadi.

O'zbek tilshunosligida undosh fonemalar quyidagi mezonlar asosida tasniflanadi:

- hosil bo'lish o'rniga ko'ra (lab, tish, milk, tanglay undoshlari);
- hosil bo'lish usuliga ko'ra (portlovchi, sirg'aluvchi, affrikata);
- jaranglilik belgisiga ko'ra (jarangli va jarangsiz);
- nutq a'zolarining ishtirokiga ko'ra (burun va yon undoshlar).

Mazkur tasnif undosh fonemalar tizimining ichki tuzilishini ochib berishga xizmat qiladi.

Nutq jarayonida undosh fonemalar turli fonologik jarayonlar ta'sirida o'zgaradi. Assimilyatsiya hodisasi natijasida yonma-yon kelgan undoshlar bir-biriga moslashadi. Masalan, ketdi so'zida undoshlar talaffuz jarayonida fonetik jihatdan yaqinlashadi. Progressiv va regressiv assimilyatsiya hodisalari o'zbek tiliga xos fonologik jarayonlardir. Shuningdek, undosh fonemalarda reduksiya, soddalashuv va kombinator o'zgarishlar ham kuzatiladi. Bu holatlar undosh fonemalar tizimining dinamik va harakatchan ekanini ko'rsatadi.

Undosh fonemalar morfologik birliklar shakllanishida ham muhim rol o'ynaydi. Qo'shimchalarning variantlanishi, talaffuz va yozuv o'rtasidagi farqlar ko'pincha undosh fonemalar bilan bog'liq bo'ladi. Masalan, qo'shimchalarning jarangli yoki jarangsiz variantda kelishi fonologik qonuniyatlarga asoslanadi.

Imlo me'yorlarida ham undosh fonemalarning fonologik xususiyatlari hisobga olinadi. Bu hol o'zbek tilida fonetika, fonologiya va imlo o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni ko'rsatadi.

O'zbek tilidagi undosh fonemalar tizimi tarixiy taraqqiyot davomida muayyan o'zgarishlarga uchragan. Ayrim undosh tovushlar talaffuzida soddalashuv, moslashuv jarayonlari kuzatilgan. Tarixiy yozma yodgorliklar tahlili shuni ko'rsatadiki, undosh fonemalar tizimi o'zining asosiy fonologik vazifasini saqlagan holda rivojlanib kelgan.

Bugungi kunda o'zbek tilshunosligida undosh fonemalar eksperimental fonetika va akustik tadqiqotlar asosida ham o'rganilmoqda. Zamonaviy texnologiyalar undosh tovushlarning aniq xususiyatlarini aniqlashga imkon bermoqda. Bu esa adabiy talaffuz me'yorlarini takomillashtirish va til o'qitish jarayonini yanada samarali tashkil etishga xizmat qiladi.

Xulosa

O'zbek tilshunosligida undosh fonemalarning o'rganilishi tilning fonologik tizimini chuqur anglash imkonini beradi. Undosh fonemalar so'z ma'nosini farqlash, grammatik shakllanish va nutqning aniqligini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot natijalari undosh fonemalar tizimi

o'zbek tilida doimiy rivojlanib boruvchi fonologik hodisa ekanini tasdiqlaydi va kelgusidagi ilmiy izlanishlar uchun mustahkam nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili fonetikasi. — Toshkent: Fan, 2006.
2. G'ulomov A. O'zbek tili fonetikasi. — Toshkent: O'qituvchi, 1995.
3. Ibrohimov S. O'zbek tilining tovush tizimi. — Toshkent: Fan, 1987.
4. Abduazizov A. Tilshunoslik nazariyasiga kirish. — Toshkent: Sharq, 2010.
5. Fitrat. Til va imlo masalalari. — Toshkent, 1926.

